

В.С.ЛОЗИЦЬКИЙ*

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАГАЛЬНУ ЧИСЕЛЬНІСТЬ ПАРТИЗАНІВ УРСР У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941–1945 рр.)

На підставі аналізу архівних документів та наукової літератури у статті з'ясується питання щодо чисельності радянських партизанів України в період 1941–1945 рр., котре ще й на сьогодні викликає великі розбіжності у працях учених-істориків.

В історіографії партизанського руху опору нацистським загарбникам у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр. ще й до цього часу залишається низка недосліджених проблем. І це незважаючи на те, що після її закінчення в Україні опубліковано більше 300 відповідних монографій, збірників документів, мемуарів та спогадів, видань масової й науково-популярної літератури, захищено сотні кандидатських і докторських дисертацій.

Після здобуття Україною незалежності питання, власне, воєнної історії часів найбільшого на планеті збройного конфлікту відійшли фактично на другий план. Проте окремі вчені продовжують виявляти жвавий науковий інтерес до широкого кола малодосліджених проблем війни – кількості її жертв, долі військовополонених, тем колабораціонізму, повсякденності окупаційного режиму, різних аспектів та епізодів партизанського руху й т.п.¹

Чимало науковців визнають важливу роль партизанів у розгромі й вигнанні гітлерівців з української землі, піддають критиці діяльність вищих партійних та державних органів влади СРСР щодо підготовки і розгортання партизанської боротьби в республіці. Водночас дослідники вважають, що вона на теренах УРСР не мала «всенародного характеру», як це стверджувала радянська історіографія, висловлюють сумніви стосовно чисельності партизанів у кількості понад 500 тис. осіб². При цьому не наводяться достовірні спростування чи науково обґрунтовані докази з цих питань.

Зважаючи на викладене й керуючись принципами історизму, об'єктивності, неупередженого підходу до вивчення максимально повного комплексу архівних джерел з урахуванням обставин їх створення, автор цієї статті спробує на підставі порівняльно-статистичного методу реконструювати процес обрахунків кількості учасників партизанської боротьби у тилу вермахту на окупованій території України.

Чисельність партизанів в узагальнюючих наукових працях подається по-різному. У шостому, заключному томі «Истории Великой Отечественной

* Лозицький Володимир Сергійович – кандидат історичних наук, директор Центрального державного архіву громадських об'єднань України.
E-mail: archiv@cdago.org.ua

¹ Див.: Постанова НАН України від 5 травня 2010 р. №140 «Сучасні дослідження історії Великої Вітчизняної війни: проблеми теорії, методології, методики» [Електронний ресурс]: <http://www.history.org.ua/index.php?urlcrnt=NewsAll/select.php&id=3983>

² Кучер В. Радянські партизани // Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. – К., 2007. – С.800–813; Сергійчук В. Скільки було радянських партизанів // Український журнал. – 2009. – №5. – С.28–29 та ін.

войны Советского Союза 1941–1945» їх кількість в УРСР обраховано у 220 тис. осіб³. У 1969 р. вийшов третій том колективної монографії «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945», де чисельність їх різко зросла – до «не менше півмільйона озброєних партизанів»⁴.

Проте колишній начальник Центрального штабу партизанського руху (ЦШПР) П.Пономаренко на початку 1975 р. вказав на 240 тис.⁵, а згодом – на 251,7 тис. (разом із Кримською областю) партизанів, що діяли на території УРСР⁶. На підставі списків особового складу, котрі зберігаються у республіканських та обласних архівах, їх уточнення після війни він вважав можливим встановити загальну кількість радянських партизанів майже в 1 млн. По республіках колишнього СРСР вона виглядала так: Російська РФСР – понад 250 тис., Українська РСР – 240 тис., Білоруська РСР – 374 тис., Латвійська РСР – 12 тис., Литовська РСР – 10 тис., Естонська РСР – 7 тис., Молдавська РСР – 2 тис., Карело-Фінська РСР – 5,5 тис. осіб⁷.

У 1975 р. вийшов третій том російськомовної версії колективної монографії «Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.», де зазначалося, що в республіці «в тилу німецько-фашистських окупантів діяла величезна партизанська армія – більше 60 партизанських з'єднань, близько 2 тис. партизанських загонів і груп, в яких боролися півмільйона партизанів»⁸. Саме ця цифра на довгі роки ввійшла до наукового обігу.

23 травня 1995 р. на шпальтах «Голосу України» з'явилася невелика публікація історика В.Сергійчука під промовистою назвою «Вирушали в похід партизани. Скільки?», де з посиланням на секретні документи Центрального комітету Компартії України зазначалося, що за станом на 13 лютого 1948 р., коли було розглянуто й затверджено звіти партизанських загонів, числилося 136 668 їх учасників. Це дозволило йому зробити висновок, що кількість партизанів та підпільників в УРСР була меншою, «аніж про себе вони проголосили». Тут необхідно пояснити, що наведені В.Сергійчуком дані Українського штабу партизанського руху (УШПР) подавалися як попередні ще 25 вересня 1944 р.⁹, тобто задовго до закінчення війни й, зрозуміло, не могли бути остаточними. Однак про динаміку обчислень кількості партизанів у повоєнний час йтиметься нижче.

Необхідно підкреслити, що у процесі підготовки у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) першого науково-довідкового видання «Україна партизанська 1941–1945. Партизанські

³ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945. – Т.6. – Москва, 1965. – С.255.

⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945: У 3 т. – Т.3. – К., 1969 – С.392.

⁵ Пономаренко П.К. Непокорённые (Всенародная борьба в тылу фашистских захватчиков в Великую Отечественную войну). – Москва, 1975. – С.46.

⁶ Пономаренко П.К. Война народная, священная война //Агитатор. – №8. – 1975. – С.13.

⁷ Пономаренко П.К. Непокорённые... – С.46.

⁸ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945: В 3 т. – Т.3. – К., 1975. – С.415.

⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.62. – Оп.1. – Спр.138. – Арк.24.

формування та органи керівництва ними», яке вийшло в 2001 р., робота з архівними документами показала, що не всі питання партизанської боротьби у тилу вермахту до кінця досліджені й осмислені. Це, зокрема, стосується чисельності учасників партизанського руху й результатів бойової та диверсійної діяльності відповідних формувань. У розгорнутій вступній статті до цього видання упорядники наголосили, що введені в обіг дані про кількість партизанів (понад 501 тис. осіб) вимагають додаткового вивчення, обережного підходу до їх тлумачення, оскільки в архівних документах виявлено значні розходження у статистиці¹⁰.

З огляду на зазначене не випадково, очевидно, у четвертому томі видання «Політична історія України ХХ століття. Україна у Другій світовій війні (1939–1945)», який побачив світ 2003 р., у розділі «Рух опору в окупованій Україні», автором якого є відомий історик В.Кучер, знову повернулися до цифри у 220 тис. партизанів¹¹.

Проте вже через рік у статті голови Комісії у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. при Верховній Раді України В.Конькова «Подвиг безсмертний і навіки», опублікованій у газеті «Голос України» за 22 вересня 2004 р., ішлося про 517 тис. партизанів, тобто ще на 16 тис. більше¹². Але ця цифра, на нашу думку, не зовсім коректна, оскільки з неї лише частина осіб, які з різних причин не були внесені у свій час до списків особового складу партизанських формувань, визнані комісією учасниками збройної боротьби у тилу ворога на підставі письмових підтверджень свідків; решта їх отримувала відповідні посвідчення завдяки персональним обліковим даним, що зберігаються у державних архівах.

У 2005 р. вийшла монографія А.Кентія й В.Лозицького «Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944)», де на основі залучення широкої документальної бази, невідомих раніше архівних джерел науковці відтворили складний та драматичний перебіг збройної боротьби в тилу ворога в республіці, успіхи й невдачі українських радянських партизанів у 1941–1944 рр. У вступній статті, аналізуючи історіографію проблеми, автори констатували, що в дослідників викликають сумніви наявні статистичні дані про чисельність партизанів УРСР. Вони солідаризувалися з тими істориками, які пояснювали це прагненням партійно-радянського керівництва України перевищити аналогічний показник по Білорусії (понад 374 тис.) та цим довести «всенародний» характер збройної боротьби в тилу вермахту. У монографії простежено динаміку встановлення кількості партизанів у республіці з 1944 по 1975 рр., коли Комісія у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. при Президії Верховної Ради УРСР й Інститут історії партії (ШІ) при ЦК КПУ за підсумками роботи із додаткового виявлення «учасників всенародної боротьби на окупованій території України» нарахували у

¹⁰ Україна партизанська 1941–1945. Партизанські формування та органи керівництва ними. – К., 2001. – С.25.

¹¹ Політична історія України ХХ століття. Україна у Другій світовій війні (1939–1945). – Т.4. – К., 2003. – С.411.

¹² Коньков В. Подвиг безсмертний і навіки // Голос України. – 2004. – 22 вересня.

складі їх формувань 501 тис. 750 бійців і осіб командно-політичного складу. Ця цифра хоча й викликала небезпідставні сумніви, проте автори обмежилися лише констатацією, що інших розрахунків чисельності партизанів у республіці на той час не існувало. З огляду на статистичні дані, які зберігаються у ЦДАГО України, у монографії зазначалося, що загальна кількість партизанів у 1941–1944 рр. може бути визначена між 180 та 500 тис. осіб¹³. Зрозуміло, що такий надто широкий діапазон не давав можливості навіть приблизно встановити реальну чисельність учасників збройної боротьби в тилу ворога, а розрив між даними УШПР і додатково виявленими у 1970-х рр. понад 300 тис. осіб виглядав надзвичайно перебільшеним.

У 2010 р. ЦДАГО України підготував й опублікував у Москві нову книгу – збірник документів «Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944», де вперше подано повні версії щоденників Героїв Радянського Союзу С.Ковпака, С.Руднева, М.Попудренка, М.Наумова, М.Шукаєва та Г.Балицького. Це унікальне видання має повноцінний науково-довідковий апарат і передмову, в якій, зокрема, висловлюються великі сумніви щодо втрат живої сили противника від бойової діяльності партизанів – 468 тис. 682 гітлерівців, їх союзників та пособників. Але найбільш слабким та уразливим місцем у статистиці, наголошується у збірнику, є відомості про чисельність учасників партизанського руху в республіці. Ця цифра зі 175 тис. у 1945 р.¹⁴ виросла протягом тридцяти років (на 1975 р.) до 501 тис. осіб¹⁵. У зв'язку з цим упорядники «Щоденників...» висловили припущення, що реальною все ж є кількість 200–220 тис. партизанів, котра ввійшла у шеститомну «Историю Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.». При цьому допускалася можливість неповноти зазначеної цифри, оскільки до списків партизанів могла не ввійти певна кількість безіменних патріотів, які боролися з ворогом у складі дрібних озброєних груп¹⁶.

Проте таке трактування було негативно сприйняте Комісією у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. при Верховній Раді України. Уже 22 грудня 2010 р. за участю автора цієї статті відбулося її засідання, де розглядалася доповідна записка групи членів комісії «Про загальну чисельність підпільно-партизанського руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни та про наслідки завданих збитків окупантам». За підсумками обговорення комісія одностайно ухвалила розгорнуте рішення, яке у цілому зводилося до того, «що затверджена в архівних документах ЦДАГО України загальна чисельність учасників підпільно-партизанського руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. 501 750 осіб та учасників інших форм боротьби 1 431 700 осіб, а також загальна чисельність підпільників у складі підпільних комітетів, організацій

¹³ Кентій А., Лозицький В. Війна без пощади і милосердя. Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні. 1941–1944. – К., 2005. – С.13.

¹⁴ ЦДАГО України. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.619. – Арк.1.

¹⁵ Там само. – Ф.1. – Оп.10. – Спр.1508. – Арк.152.

¹⁶ Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений 1941–1944. – Москва, 2010. – С.11.

і груп 103 462 особи є вірними, обґрунтованими, вони повністю підтверджуються опрацьованими архівними документами»¹⁷.

Окрім того, на думку комісії, «безпідставними є сумніви деяких учених-істориків та відповідальних працівників ЦДАГО України щодо завданих учасниками підпільно-партизанського руху збитків німецько-фашистським окупантам, їх сателітам та пособникам. У період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. партизанськими з'єднаннями, загонами і групами, підпільними організаціями, а також підпільно-партизанськими формуваннями органів КДБ, МВС, партизанськими підрозділами військових штабів та військової розвідки, що діяли у тилу ворога, було знищено або поранено 468 682 німецьких солдатів і офіцерів та країн-сателітів і їх пособників»¹⁸.

Отже, позиція Комісії у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. при Верховній Раді України є цілком зрозумілою та однозначною. До неї, звичайно, можна ставитися по-різному, але було б антиісторично ігнорувати справедливі закиди деяким ученим-історикам, у тому числі й працівникам ЦДАГО України, котрі, на думку членів комісії, продовжували висловлювати сумніви щодо «затвердженої в архівних документах» кількості учасників збройної боротьби у тилу ворога в УРСР у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. і завданих партизанами збитків гітлерівським окупантам, та «при цьому не наводилося ніяких достовірних спростувань чи доказів із зазначених питань»¹⁹. І це правда. Назріла необхідність у 70-ту річницю початку Великої Вітчизняної війни й розгортання партизанської боротьби у тилу вермахту в Україні провести на базі існуючих архівних документів спеціальне дослідження, яке дало б змогу докладніше розкрити та з'ясувати обставини й критерії, за котрими здійснювалося визначення чисельності особового складу партизанських формувань у республіці.

Основний масив документальних джерел з історії партизанського руху опору в тилу ворога під час Великої Вітчизняної війни, як відомо, зберігається у ЦДАГО України. Це комплекс документів (УШПР, партизанських з'єднань і загонів), що налічує майже 8,5 тис. справ. За основу при вивченні поставленої проблеми було взято статистичні дані, які містяться у звітах партизанських формувань і документах відділу кадрів УШПР. Величезне наукове значення становить введення в обіг директивних документів ЦК КПУ за 1945–1975 рр. про облік й уточнення кількості партизанів та інформаційних матеріалів, які надходили від обкомів партії з цього питання.

Особливо важливе значення для з'ясування «механізму» повоєнного виявлення й уточнення статистичних даних про чисельність партизанів, які діяли на території республіки, мають документи і матеріали з фонду Інституту історії партії при ЦК Компартії України, котрий з 1950-х рр. розгорнув досить активну діяльність із перегляду загальної кількості

¹⁷ Виписка з протоколу №467 засідання Комісії у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. при Верховній Раді України від 22 грудня 2010 р. // Поточний архів ЦДАГО України. – Арк.2.

¹⁸ Там само. – Арк.4.

¹⁹ Там само. – Арк.3.

українських радянських партизанів, прагнучи перевищити аналогічний показник по Білорусії та довести, що цей рух в УРСР мав «всенародний» характер. Така позиція ІП досить чітко простежується в листуванні з ЦК КПУ, Інститутом марксизму-ленінізму (ІМЛ) при ЦК КПРС, у рецензіях на наукові праці й мемуарну літературу з партизанської тематики тощо. Фонди ЦДАГО України дозволяють об'єктивно й неупереджено дослідити всі перипетії, пов'язані з повоєнним обліком та уточненням кількісного складу учасників партизанського руху в УРСР.

Після повного звільнення території республіки від гітлерівських окупантів, виходу у радянський тил переважної більшості партизанських загонів і з'єднань ЦК КП(б)У 23 грудня 1944 р. ухвалив рішення про розформування із 1 січня 1945 р. УШПР. Для складання звітів про партизанський рух, проведення обліку його учасників при ЦК КП(б)У було створено спеціальну групу зі співробітників апарату штабу. Її керівником затверджено заступника начальника УШПР генерал-майора В.Андреева. За короткий час група провела велику роботу із заведення облікових карток на партизанів, уточнення загиблих та зниклих безвісти й направлення повідомлення їх сім'ям, проведення з ними розрахунків і видачі їм посвідчень²⁰.

Згідно з довідкою старшого помічника начальника відділу кадрів Українського штабу партизанського руху майора Смирнова, станом на 1 серпня 1945 р. було обліковано 174 тис. 944 колишніх партизанів: по формуваннях 4-го управління НКВС УРСР і партійних органів 1941–1942 рр. – 33 тис. 049 і УШПР з 1942 р. – 141 тис. 895 осіб²¹. Зрозуміло, що на той час неможливо було в повному обсязі визначити чисельність партизанських формувань у республіці та їх особовий склад. З одного боку, багато колишніх партизанів були мобілізовані до лав Червоної армії, направлені на партійно-радянську та господарську роботу або просто подалися до своїх сімей, а з іншого боку – траплялися випадки, коли напередодні звільнення області чи району від окупантів терміново створювалися невеликі партизанські загони і групи, які з приходом радянської влади намагалися таким чином довести їй свою лояльність. Вони подавали списки особового складу й звіти про бойову діяльність до УШПР. Але при повторній перевірці на місцях обкоми КП(б)У на 1 серпня 1945 р., згідно із зазначеною вище довідкою, 7 таких формувань не визнали. Станом на 1 січня 1946 р. відповідними рішеннями зі списків партизанів було вилучено 2402 особи²².

На той же період на обліку в ЦК КП(б)У перебувало 65 партизанських з'єднань, 14 бригад, 447 загонів та 228 груп; усього – 754 формування, загальна кількість особового складу яких становила 142 тис. 351 особу. Крім того, на обліку 4-го управління НКВС УРСР і партійних органів чисельність цих з'єднань у 1941–1942 рр. залишалася стабільною, становлячи 33 тис. 049 осіб. Таким чином, на 1 січня 1946 р. загальна кількість колишніх партизанів в УРСР дорівнювала 175 тис. 400 особам, у тому числі 13 тис. 056

²⁰ ЦДАГО України. – Справа фонду №62. – Т.3. – Арк.170.

²¹ Там само. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.619. – Арк.1.

²² Там само. – Оп.7. – Спр.25. – Арк.62.

тих, які загинули й зникли безвісти²³. Запам'ятаємо ці цифри, оскільки вони – базові для подальшого визначення чисельності учасників партизанської боротьби в Україні.

Протягом 1945–1946 рр. документи УШПР, його представництв при військових радах 1-го, 2-го, 3-го й 4-го Українських фронтів було передано до управління пропаганди та агітації ЦК КП(б)У, а згодом надійшли в Комісію з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. при Академії наук УРСР, де під керівництвом відомого історика І.Слинька продовжувалася робота з виявлення й обліку учасників партизанського руху і видачі їм відповідних довідок. У 1949 р. під час роботи XVI з'їзду КП(б)У М.Хрущов у звітній доповіді, спираючись на дані зазначеної комісії, оприлюднив цифру – 220 тис. партизанів²⁴, що у принципі об'єктивно відбивало реальний стан розмаху збройної боротьби проти ворога в Україні. У М.Хрущова, який із самого початку був причетний до розгортання руху опору на окупованій території, добре знав стан справи щодо створення партизанських загонів, їх бойової діяльності, не викликали сумніву дані про загальну чисельність їх учасників, надані комісією при Академії наук УРСР.

Проте вже в 1950 р. відповідно до постанови ЦК КП(б)У комісія припинила свою діяльність, а документи УШПР, з'єднань, загонів та оперативних груп партизанів було передано в архів Інституту історії партії при ЦК КП(б)У (нині – ЦДАГО України)²⁵. Окрім того, у 1964 р. до нього із Центрального партійного архіву ІМЛ при ЦК КПРС було надіслано 112 справ УШПР про діяльність українських партизанських бригад і загонів у Чехословаччині, а також 1344 облікових картки партизанів²⁶. Таким чином, в архіві ІІІ було зосереджено найповніший комплекс матеріалів, що стосувалися партизанських формувань у роки війни в республіці та їх особового складу. Із того часу зберігання архівних документів і дослідження проблем історії Великої Вітчизняної війни, особливо партизанського руху, стало прерогативою Інституту історії партії при ЦК КПУ.

У березні 1954 р. Комісія у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. при Президії Верховної Ради УРСР звернулася з проханням до ІІІ передати їй у тимчасове користування частину матеріалів із фондів УШПР щодо партизанських загонів і з'єднань республіки для продовження роботи з подальшого уточнення обліку учасників опору та видачі їм посвідчень. Партархів інституту задовольнив прохання комісії й передав їй у користування 1087 справ, котрі перебували там до 1971 р.²⁷

Тим часом ІМЛ при ЦК КПРС наприкінці 1950-х рр. започаткував масштабну роботу з підготовки шеститомного видання «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945». Причому авторський колектив, залучаючи величезний масив архівних документів, намагався комплексно розглядати політичні, військові та економічні проблеми війни,

²³ ЦДАГО України. – Оп.7. – Спр.25. – Арк.61.

²⁴ Там само. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.817. – Арк.9.

²⁵ Там само. – Оп.9. – Спр.786. – Арк.30–31.

²⁶ Там само. – Справа фонду №62. – Т.3. – Арк.171.

²⁷ Там само. – Арк.172.

висвітлити їх доступною для масового читача мовою. З огляду на це попередньо готувався макет кожного тому, який направлявся для зовнішнього рецензування. У грудні 1960 р. до Інституту історії партії надійшов макет третього тому зазначеної праці з проханням розглянути його і звернути особливу увагу на питання керівництва «всенародною боротьбою» проти гітлерівських окупантів на території України з боку ЦК КПУ²⁸.

У цілому високо оцінюючи зміст тому, українські радянські науковці висловили жаль із приводу нібито применшених даних про партизанські загони та їх особовий склад у республіці. «По найскромнішим підрахункам, – на думку рецензентів, – протягом усього періоду окупації на Україні проти окупантів воювало більше мільйона партизанів»²⁹ (підкреслено авт. – В.Л.). Окрім того, вони зауважили, що дуже вип'ячено висвітлення партизанського руху і підпілля в Білорусії порівняно з областями РРФСР та УРСР. Коли такий стан партизанського руху у СРСР відповідає дійсності, то, як справедливо вважали рецензенти, авторам необхідно пояснити читачеві цей феномен.

Подібну думку українських радянських учених було викладено ще в грудні 1958 р. у листі директора ІІІ І.Назаренка на ім'я першого секретаря ЦК КПУ М.Підгорного. Тоді готувалася до друку книга «История Коммунистической партии Советского Союза», де також вказувалося, що на окупованій території УРСР діяло 220 тис. партизанів, а в Білорусії – понад 360 тис.³⁰ У зв'язку з цим інститут просив М.Підгорного звернутися до керівника партії й держави М.Хрущова з пропозицією дати вказівку внести виправлення до зазначеної книги такого змісту: «На тимчасово окупованій території України діяло більше мільйона партизанів, які опиралися на активну допомогу трудящих України» (підкреслено в документі – В.Л.)³¹. Проте ця ініціатива не отримала бажаної реакції.

Отже, у керівних партійних колах республіки вважали, що кількість партизанів УРСР у роки війни становила не 220 тис., а більше 1 млн осіб. Проте таких статистичних даних в архівах не існувало, підтвердити цю цифру було нічим. Та й у Москві поставилися досить скептично до цього питання, запропонувавши повернутися до нього у шостому, заключному, томі «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945». Залишався єдиний вихід – документально підтвердити наявність мільйонної армії партизанів України.

Із цієї метою завідувач відділу партійних органів ЦК КПУ І.Вівдиченко у жовтні 1961 р. подав доповідну записку керівництву ЦК «Про недоліки, припущені в обліку учасників антифашистського підпілля і партизанського руху на Україні в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.», де, зокрема, слушно наголошувалося, що до ЦК Компартії України, Верховної Ради УРСР, Інституту історії партії надходять листи від колишніх партизанів,

²⁸ Там само. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.279. – Арк.1.

²⁹ Там само. – Арк.9.

³⁰ Там само. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4698. – Арк.29.

³¹ Там само. – Арк.30.

в яких вони скаржаться на те, що їх безпідставно не було визнано свого часу учасниками боротьби проти німецько-фашистських загарбників у республіці. Вивчення цього питання, писав І.Вівдиченко, показало, що у відповідному обліку, дійсно, у перші повоєнні роки було допущено значні вади. Зокрема, «багато звітів про діяльність на Україні під час Великої Вітчизняної війни підпільних організацій, партизанських загонів, диверсійних груп, патріотичних антифашистських груп із різних причин партійними органами не розглядались або були відхилені. Деякі обкоми партії по мірі з'ясування сумнівних питань у діяльності окремих підпільних організацій і партизанських загонів розглядають ці матеріали і приймають по них рішення. Але більшість обкомів усі ці справи здали в архіви і до них не повертаються. Лише у Дніпропетровській, Кіровоградській, Київській, Одеській, Полтавській, Сумській і Житомирській областях нараховується 111 невизнаних звітів»³².

Як приклад, у доповідній записці І.Вівдиченка наводилося рішення бюро Київського обласного комітету КП(б)У від 13 жовтня 1945 р. «Про затвердження партизанського загону “Московський”», що діяв у Бородянському районі Київської області, в котрому констатувалося, що у вересні 1943 р. командування Чернігівського партизанського з'єднання ім. М.Попудренка направило туди для організації загону групу з трьох осіб, що зросла до 109 та здійснила дві диверсії, а також окремі дрібні операції. Але великих бойових акцій вона не проводила. Виходячи з цього, бюро обкому прийняло таку постанову: «Звіт партизанського загону “Московський”, який не провів жодної бойової операції, відхилити»³³.

Окрім того, на думку відділу партійних органів ЦК КПУ, до числа учасників збройної боротьби проти окупантів не було включено багатьох зв'язківців партизанських загонів і з'єднань, розвідників, провідників, господарів явочних квартир, осіб, котрі попереджали про небезпеку, лікували поранених бійців, розповсюджували листівки, а також тих, хто ремонтував зброю, постачав продукти харчування, випікав хліб тощо.

«Усе це, – зазначалося у довідці, – викликає не тільки цілком справедливий скарги, але й скривлює історичну дійсність. За офіційними даними значиться, що на Україні під час Вітчизняної війни діяло понад 220 тисяч партизанів та 34 406 учасників більшовицького підпілля. Ці дані далеко не повні і не відбивають справжнього розмаху організованої боротьби патріотів республіки проти фашистських загарбників.

Враховуючи все це, вважали б за необхідне:

1. Зобов'язати обкоми КП України до травня 1962 р. уважно перевірити і розглянути матеріали про діяльність бувших підпільних партійних і комсомольських організацій, партизанських загонів, диверсійних груп, патріотичних антифашистських груп, які обкомами партії не розглядались або були з недостатньо обґрунтованих причин відхилені. Розглянути також персональний склад їх учасників.

³² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.3373. – Арк.194.

³³ Там само. – Арк.195.

Складені списки повинні бути розглянуті на бюро райкомів, міськкомів партії і затверджені обкомами КП України. Після затвердження один примірник направити Комісії при Президії Верховної Ради УРСР в справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни та Інституту історії партії ЦК КПУ.

2. Зобов'язати Комісію при Президії Верховної Ради УРСР у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни та Інститут історії партії ЦК КПУ після одержання від областей списків учасників боротьби проти німецько-фашистських загарбників доповісти ЦК КПУ уточнені дані про кількість учасників антифашистської боротьби і партизанського руху на Україні в роки Вітчизняної війни»³⁴. Саме із доповідної записки відділу партійних органів ЦК Компартії України у республіці фактично розпочалася інтенсивна робота з уточнення чисельності партизанів, котра тривала більше 10 років.

За постановою ЦК Компартії України від 28 листопада 1961 р. зазначений документ було надіслано всім обкомам КПУ для вжиття необхідних заходів. За наслідками проведеної роботи вони мали доповісти у Центральний комітет у травні 1962 р.³⁵ На виконання постанови ЦК КП України партійні органи в областях та районах створили комісії, залучили до цієї роботи комуністів, комсомольців, депутатів місцевих рад, агітаторів, учителів, голів сільських рад, колишніх учасників партизанського руху й підпілля. У кожному селі та місті ними проводилася тотальна робота зі встановлення учасників збройної боротьби з ворогом. Заново вивчалися також матеріали партизанських загонів, диверсійних груп, підпільних партійних і комсомольських організацій, патріотичних груп та окремих громадян, діяльність яких раніше була невизнаною або їх звіти не розглядалися.

Унаслідок проведеної грандіозної роботи в ряді областей республіки було виявлено багато нових учасників підпілля та партизанського руху. Проте вони не могли суттєво вплинути на вже існуючі показники кількості партизанів. 25 травня 1962 р. ЦК КПУ ухвалив ще одну постанову, у котрій погодився з пропозицією відділу партійних органів ЦК КПУ подовжити роботу з виявлення й обліку учасників збройної боротьби з ворогом до 1 вересня 1962 р.³⁶

У результаті додатково було встановлено діяльність 64 партизанських загонів і груп із кількістю учасників 15 тис. 709 осіб³⁷. Проте це не задовольнило керівництво ЦК КПУ. Відділ партійних органів ЦК разом з ІПП у серпні 1963 р. провели контрольну перевірку у Вінницькій, Дніпропетровській, Київській та Полтавській областях, яка показала, «що робота по додатковому виявленню й обліку учасників руху опору до цього часу не завершена і ведеться вкрай незадовільно». У черговій доповідній записці відділу партійних органів Центральному комітетові навіть не приховувалося роздратування місцевими парторганізаціями, котрі «не усвідомили до кінця важливості заходів ЦК КПУ по відновленню історичної правди про героїчну боротьбу українського народу проти німецько-фашистських окупантів, формально поставилися до виконання постанови Президії ЦК КПУ»³⁸.

³⁴ Там само. – Арк.196–197.

³⁵ Там само. – Арк.193.

³⁶ Там само. – Оп.8. – Спр.3007. – Арк.141.

³⁷ Там само. – Спр.3111. – Арк.191.

³⁸ Там само. – Арк.192.

У постанові Центрального комітету Компартії України від 2 вересня 1963 р. обкоми зобов'язувалися вже до 1 квітня 1964 р. завершити роботу з виконання постанови ЦК від 28 листопада 1961 р. й надіслати до нього остаточні результати з виявлення та обліку учасників підпілля і партизанського руху в УРСР у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.³⁹

Таким чином, ЦК КП України протягом більше двох років тримав під жорстким контролем роботу місцевих партійних органів із додаткового виявлення всіх партизанів у республіці й ухвалив із цього питання три спеціальні постанови. Дані, що надходили від обкомів партії, обраховувалися та узагальнювалися в Комісії у справах колишніх партизанів при Президії Верховної Ради УРСР. На листопад 1964 р. вона підбила підсумки загальної чисельності учасників збройної боротьби в Україні. З урахуванням даних УШПР і додаткового обліку, проведеного обкомами партії відповідно до постанови ЦК КПУ від 28 листопада 1961 р., кількість активних учасників партизанського руху у складі з'єднань та загонів дорівнювала 227 тис. 817 особам (разом із Кримською областю)⁴⁰.

Отже, на 1 січня 1949 р. було обліковано близько 200 тис. осіб, а в доповіді М.Хрущова XVI з'їзду КП(б)У подавалася узагальнююча кількість у 220 тис. учасників антифашистської боротьби в Україні. Про це свідчила й довідка Комісії у справах колишніх партизанів при Президії Верховної Ради УРСР від 22 жовтня 1960 р., яка була підготовлена на прохання Інституту історії партії, де зазначалося 211 тис. 896 осіб, у тому числі 12 тис. 484 партизана Кримської області⁴¹. З урахуванням вищенаведеного стає зрозумілим, що комісія на листопад 1964 р. встановила точну цифру – 227 тис. 817 учасників партизанського руху в республіці. Але якщо із цієї загальної чисельності вилучити 12 тис. 575 партизанів Кримської області, котра до 1954 р. перебувала у складі Російської Федерації, то кількість партизанів в Україні, за даними комісії, після додаткового їх виявлення становитиме 215 тис. 242 особи. А куди ж тоді поділася майже мільйонна армія партизанів УРСР, про що зазначалося у доповідній записці ІІІ від 31 грудня 1958 р.? Питання, звісно, риторичне...

Тим часом Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПКР завершував роботу з підготовки багатотомної «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945». У грудні 1964 р. він знову звернувся до ІІІ при ЦК КПУ із проханням подати остаточні дані про чисельність учасників партизанської боротьби в республіці, щоби вмістити їх у шостому заключному томі⁴². Керівництво ЦК Компартії України і його інститут були поставлені в досить скрутне становище, оскільки раніше задекларовані цифри документально не підтверджувалися. Треба було терміново шукати вихід.

14 січня 1965 р. ІІІ за підписом його директора І.Назаренка направив до ЦК КПУ доповідну записку «Про кількісний склад учасників антифашистської боротьби на окупованій території України у роки Великої Вітчизняної війни», в якій намагався обґрунтувати, що додаткове виявлення

³⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.8. – Спр.3111. – Арк.188.

⁴⁰ Там само. – Ф.57. – Оп.4. – Спр.193. – Арк.5.

⁴¹ Там само. – Оп.3. – Спр.1045. – Арк.15, 18.

⁴² Там само. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.369. – Арк.6.

у 1961–1964 рр. не відтворило розмаху партизанського руху опору в тилу ворога, оскільки, на думку автора, через двадцять з лишком років після воєнних подій дуже важко у повному обсязі їх врахувати. До того ж нібито в багатьох випадках це виявлення велося поверхово, формально. Але все ж таки вдалося додатково врахувати партизанів, що діяли у складі загонів та з'єднань – 20 тис. 304 особи, а всього чисельний склад партизанів у республіці становив понад 240 тис. осіб⁴³.

Як бачимо, розбіжність між даними Комісії в справах колишніх партизанів при Президії Верховної Ради УРСР й Інституту історії партії становить 12 тис. 183 особи. Нині важко встановити причину такої різниці, та це і не є дуже важливим, оскільки кількість партизанів у 240 тис. осіб могла бути більш-менш реальною й не викликала б великих сумнівів в українських дослідників цієї проблематики та авторського колективу багатотомної «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945».

Проте для ІІІ при ЦК Компартії України стало справою честі довести масовість партизанського руху якщо не в 1 млн, то хоча б у 0,5 млн учасників, котрі діяли на терені республіки. Аргументуючи свою позицію, І.Назаренко наполягав, що дані додаткового виявлення далеко не повні. Вони, зокрема, не включали у себе загоны, направлені у тил ворога в перші дні війни, доля яких залишилася нез'ясованою; громадян, що брали активну участь у діяльності розвідувальних груп, засилялися в тил вермахту органами держбезпеки і командуванням Червоної армії; населення партизанських районів, котре активно допомагало бійцям загонів; мешканців цілих сіл, винищених окупантами за підтримку партизанів.

Коли врахувати все це, наголошував автор доповідної записки, «то можна без перебільшення сказати, що у складі партизанських формувань на Україні боролосся з ворогом не менше півмільйона озброєних партизанів» (підкреслено в документі – В.Л.)⁴⁴. Тобто, як це було не прикро для керівництва інституту, але воно змушене було зменшити чисельність партизанів в УРСР наполовину.

У зв'язку з цим І.Назаренко просив Центральний комітет розглянути пропозиції про кількісний склад учасників антифашистської боротьби в УРСР у період Великої Вітчизняної війни і дозволити ввести ці дані в наукові праці, зокрема у заключний том «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945», котрий видавав ІМЛ при ЦК КПРС до 20-річчя перемоги у війні.

Незважаючи на те, що ЦК Компартії України повністю підтримав пропозицію ІІІ, дозволив ввести зазначені дані (не менше 0,5 млн партизанів) до наукового обігу, Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС відхилив їх як необґрунтовані та документально непідтверджені; у шостому томі «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945» загальна чисельність партизанів республіки обраховується в понад 220 тис. осіб⁴⁵.

⁴³ Там само. – Арк.8, 10.

⁴⁴ Там само. – Арк.12.

⁴⁵ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945. – Т.6. – Москва, 1965. – С.255.

Отже, на початок 1970-х рр. між московськими й київськими істориками партії так і не було досягнуто єдиної думки щодо кількості партизанів в радянській Україні. Зважаючи на ситуацію, що склалася, голова Комісії у справах колишніх партизанів при Президії Верховної Ради УРСР, двічі Герой Радянського Союзу О.Федоров вирішив оприлюднити компромісну цифру чисельності партизанів у республіці. 21 серпня 1973 р. він направив доповідну записку на ім'я секретаря ЦК КПУ В.Маланчука, де наголосив, що завдяки уточненню на місцях відповідно до постанови Центрального комітету від 1962 р. (очевидно, мався на увазі 1961 р. – *В.Л.*), а також на підставі аналізу звітних документів з'єднань, бригад і загонів, даних УШПР, обкомів партії, військових розвідувальних органів КДБ встановлено, що в період тимчасової окупації на території України у складі антифашистських формувань усіх ланок та в їх бойовій діяльності взяло участь 357 тис. 750 партизанів і 60 тис. 762 підпільники⁴⁶.

Ідея О.Федорова про збільшення кількості партизанів в УРСР до зазначеної цифри, правда, без жодних обґрунтувань – цілком зрозуміла. Вона давала можливість впритул наблизитися до загальної чисельності партизанів Білорусії (360 тис. осіб) та остаточно поставити крапку у цій безглуздій гонитві, що, врешті-решт, принижувало українських партизанів, їх величезний і незаперечний внесок у перемогу над окупантами.

Очевидно, О.Федоров, колишній командир великого Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання, член нелегального ЦК КП(б)У добре розумів, що кількість учасників антифашистської боротьби в понад 0,5 млн осіб не відповідає дійсності. А тому він пропонував краще зосередитися на об'єктивному висвітленні бойової діяльності партизанів у роки війни, звертав увагу ЦК на те, що й досі на місцях належно не оформили діяльність окремих їх груп та підпільних організацій, на неуважне ставлення органів радянської влади до клопотань колишніх партизанів про поліпшення їх важких житлових умов, пенсійного забезпечення, лікування тощо⁴⁷.

Проте в ЦК КПУ доповідну записку О.Федорова розцінили як привід для продовження роботи з виявлення й обліку учасників народної боротьби. Із цією метою у відділах організаційно-партійної роботи, науки і навчальних закладів, пропаганди й агітації та культури ЦК своєю чергою було підготовлено доповідну записку керівництву ЦК КПУ, де, зокрема, підкреслювалося, що «наведені в додатку до доповідної записки т. Федорова О.Ф. дані про чисельність партизанів (357 тис. 750 осіб – *В.Л.*), підпільників і учасників інших форм боротьби проти німецько-фашистських загарбників (у цілому по республіці – 2 млн 074 тис. 521) заслуговують на увагу, однак, на думку відділів, вони вимагають більш ретельної перевірки і обґрунтування. Цю роботу слід було б доручити провести Інституту історії партії ЦК Компартії України та Комісії у справах колишніх партизанів разом з обкомами партії»⁴⁸.

⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.10. – Спр.1623. – Арк.56.

⁴⁷ Там само. – Арк.58–59.

⁴⁸ Там само. – Арк.48.

За постановою ЦК КПУ «Про деякі питання підпільно-партизанського руху на Україні в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» від 27 листопада 1973 р., записка відділів була направлена відповідним органам для виконання й ужиття необхідних заходів і зобов'язувала їх про наслідки проведеної роботи інформувати ЦК у січні 1975 р.⁴⁹ Місцеві партійні та радянські органи, ІІІ знову почали роботу з перерахунку всіх учасників антифашистської боротьби. Особливо активну діяльність розгорнула створена у червні 1974 р. у зазначеному інституті проблемна група з розробки питань історії Великої Вітчизняної війни на чолі з В.Нем'ятим⁵⁰. Уже в березні 1975 р. ІІІ і Комісія у справах колишніх партизанів доповіли ЦК Компартії України про результати проведеної в республіці роботи у цій справі.

Отже, після постанови ЦК КПУ від 27 листопада 1973 р. було додатково взято на облік, звернімо увагу, 5413 партизанів, а всього в роки Великої Вітчизняної війни на території УРСР у складі партизанських формувань за підрахунками виявилось 501 тис. 750 бійців й осіб командно-політичного складу⁵¹! Тобто мета, яка ставилася раніше – визначити кількість їх у 0,5 млн, нарешті, була досягнута у 1975 р. Що це – результат тотального виявлення, персонального обліку та обґрунтованих підрахунків, чи банальна приписка і фальсифікація чисельності особового складу партизанських формувань?

Спробуємо все ж таки хоча б загалом розібратися у більш-менш реальній кількості учасників збройної боротьби в УРСР. У цьому допоможе порівняльна таблиця, складена на підставі архівних документів, що зберігаються в ЦДАГО України.

**Порівняльна таблиця чисельності
колишніх партизанів УРСР у 1946–1975 рр.**

№ п/п	Область	За обліком УШІР на 01.01.46 р.	За обліком Комісії у справах колишніх партизанів на 22.10.60 р.	За обліком Комісії у справах колишніх партизанів на 01.11.64 р.	За обліком Комісії у справах колишніх партизанів на 01.10.73 р.	За обліком обкомів партії на 01.01.75 р.	За обліком ІІІ при ЦК КПУ на 13.03.75 р.
1	2	3	4	5	6	7	8
		142 251					
1	Вінницька		10 153	10 636	11 232	8537	19 232
2	Волинська		3465	5770	8172	2305	11 172
3	Дніпропетровська		2641	4004	4656	4028	9656
4	Донецька		5953	6235	8364	—	13 364
5	Житомирська		20 911	24 607	28 292	23 168	36 292
6	Закарпатська		2686	2978	3244	5579	5244

⁴⁹ Там само. – Спр.1505. – Арк.160.

⁵⁰ Там само. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.540. – Арк.80–81.

⁵¹ Там само. – Ф.1. – Оп.10. – Спр.1508. – Арк.152.

Продовження табл.

1	2	3	4	5	6	7	8
7	Запорізька		1986	1986	2018	797	6018
8	Івано-Франківська		0	0	43	180	1043
9	Київська та м.Київ		11 703	11 703	12 980	7014	21 980
10	Кіровоградська		6847	8152	9457	3844	16 457
11	Кримська та м.Севастополь		12 484	12 575	12 666	11 912	17 666
12	Луганська		3614	3901	5945	592	8945
13	Львівська		3483	3575	3781	2988	6781
14	Миколаївська		6235	6275	6315	—	9315
15	Одеська		6847	7038	7228	—	14 223
16	Полтавська		2387	3968	5723	257	10 723
17	Рівненська		6478	7532	8586	14 560	13 586
18	Сумська		14 560	15 693	16 976	—	20 976
19	Тернопільська		4453	4453	4453	0	5453
20	Харківська		5737	6468	8895	—	11 895
21	Херсонська		1692	1870	2048	170	4048
22	Хмельницька		13 398	13 576	13 972	10 423	20 972
23	Черкаська		3246	4135	4986	4161	8986
24	Чернівецька		0	13	177	175	1177
25	Чернігівська		13 937	16 855	19 763	20 211	26 763
	4-те управління НКВС та партійні органи 1941–1942 рр.	33 049	—	—	—	—	—
	Інші формування	—	42 000	43 817	—	—	—
	Рейдові з'єднання	—	—	—	50 490	—	58 490
	Загони органів КДБ	—	—	—	25 264	—	31 264
	Військові загони й розвідгрупи	—	—	—	35 521	—	43 520
	Невраховані партизани	—	—	—	34 853	—	44 854
	УШПР і його підрозділи	—	—	—	1650	—	1650
	Усього	175 300	211 896	227 817	357 750	—	501 750
	Усього за перерахунками автора	—	206 896	227 815	357 750	123 001	501 745

Будь-який неупереджений читач побачить фантастичне зростання кількості партизанів у 1975 р. порівняно навіть із 1973 р., а особливо з 1964 р. Звернімо увагу на 7-му графу, де наводяться дані обкомів партії про облік учасників партизанського руху протягом 1973–1974 рр. Із 25 областей направили до ЦК Компартії України свої звіти 20, решта повідомили про продовження роботи та про те, що остаточні результати будуть надіслані пізніше. Проте авторів цих рядків так і не вдалося розшукати їх звіти у документах архіву. Очевидно, вони для виведення загальної чисельності партизанів уже стали неактуальними. Але навіть ті дані, котрі надіслали обкоми партії на січень 1975 р., різко дисонують із тими, що як остаточні наведено в «підрахунках» Інституту історії партії при ЦК КПУ (див. графу 8).

Наприклад, Херсонський обком КПУ доповідав у ЦК, що «у ході ретельної перевірки», бесід із громадянами, котрі проживали на окупованій території області, додаткових груп або окремих учасників антифашистської боротьби не виявлено, а чисельність партизанів залишається без змін – 170 осіб⁵². У Черкаській області було затверджено додатково один загін у складі 26 осіб⁵³. Якщо їх долучити до даних Комісії у справах колишніх партизанів за 1964 р., загальна кількість їх на Черкащині становитиме 4161 особу. Але коли поглянути на порівняльну таблицю, то остаточні цифри по цих й інших областях просто вражають.

Тепер розглянемо дані, що стосуються чисельності «рейдових з'єднань» та «неврахованих» партизанів. На наш погляд, ці цифри вказано абсолютно неправомірно, оскільки вони вже враховані й входять до загальної відповідної кількості інших областей. Із цього приводу характерним є звіт Тернопільського обкому партії, в якому зазначалося, що в роки війни партизанські загони в області не формувалися, але через її територію рейдом пройшло 10 з'єднань з інших областей, у складі яких налічувалося більше 5 тис. партизанів⁵⁴. Проте ІІІ приписав Тернопільщині 5453 учасника збройної боротьби.

При цьому слід звернути увагу, що в обліку УШПР та довідках Комісії у справах колишніх партизанів за 1960 і 1964 рр. такі позиції, як «рейдові з'єднання» й «невраховані» партизани, узагалі відсутні. Уперше їх було введено в таблиці до відповідної записки О.Федорова за 1973 р., і це досить дивно, адже ніхто краще за нього не знав, що майже всі партизанські з'єднання, в тому числі й Чернігівсько-Волинське, котрим він командував, за наказами УШПР здійснювали тисячокілометрові рейди у тилу ворога, поповнювалися новими бійцями і, зрозуміло, входили до загальної чисельності учасників збройної боротьби в УРСР. Але за обліком Інституту історії партії 1975 р. лише їх у «рейдових з'єднаннях» та в рубриці «невраховані партизани» окремо обліковано 103 тис. 344 особи⁵⁵! Таким чином, якщо врахувати ці дані й збільшення у середньому вдвічі реальної чисельності партизанів

⁵² Там само. – Арк.69, 74.

⁵³ Там само. – Арк.103.

⁵⁴ Там само. – Спр.1508. – Арк.157.

⁵⁵ Там само. – Арк.156.

по областях, стає зрозумілим «механізм підтягування» загальної їх кількості до потрібної цифри.

Авторові цих рядків пощастило віднайти один цікавий документ, котрий безпосередньо стосується даної теми. Це – протокол відкритих партійних зборів ІІІ від 26 лютого 1987 р. з порядком денним: «Про підсумки роботи колективу інституту у 1986 р. та завдання комуністів в умовах перебування». Як водиться, в обговоренні основної доповіді взяли участь керівники наукових підрозділів, котрі зазначали, що в «період гласності й демократизації» не можна далі працювати по-старому, необхідно шукати нові підходи до висвітлення історичних процесів, що відбувалися у країні. З аналогічною думкою виступив також керівник проблемної групи з історії Великої Вітчизняної війни, доктор історичних наук В.Нем'ятий, який, зокрема, сказав: «У свій час після додаткових перевірок назвали цифру 500 тис. учасників підпільного і партизанського руху, 1900 загонів. А коли стали ці дані збирати по документах, то дуже важко визначити і за названі цифри доведеться розплачуватися» (підкреслено авт. – *В.Л.*)⁵⁶.

Судячи з цієї фрази, ученому протягом 10-ти років не давала спокою думка про свою особисту причетність до фальсифікації чисельності учасників партизанського руху в Україні. При цьому його позиція викликає певну повагу, оскільки йому вистачило мужності прилюдно визнати недостовірність даних про «півмільйонну армію» українських партизанів.

Отже, з урахуванням вивчення й аналізу архівних матеріалів та на підставі обрахунків, які здійснила Комісія у справах колишніх партизанів у 1964 р. в кількості 227 тис. 817 осіб, на переконання автора, загальна чисельність партизанів, котрі діяли на території УРСР, включаючи військові загони і загони КДБ, додатково облікованих 5413 осіб у 1975 р., становить 233 тис. 230 чол. разом із партизанами Кримського півострова. Цікава деталь: коли не враховувати останніх, то виходить цифра 220 тис. 655 осіб, тобто та, яку оприлюднив М.Хрущов у 1949 р. на XVI з'їзді КП(б)У, – понад 220 тис. партизанів у республіці.

Зрозуміло, що вказана цифра максимально наближена до реальної, оскільки точну кількість можна буде встановити лише після створення електронної бази даних на кожного учасника партизанського руху за матеріалами ЦДАГО України, обласних архівів та Комісії у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. при Верховній Раді України. У зв'язку з цим правомірно виникає питання щодо мільйонів мешканців республіки котрі, ризикуючи своїм життям, підтримували партизанів і надавали їм допомогу – збирали й ремонтували зброю, постачали одяг, взуття, медикаменти, продукти харчування, були господарями явочних квартир, передавали розвіддані, ставали провідниками й т.п. Чи вони були партизанами? На ці питання чітку відповідь дає міжнародне право, зокрема Женевська конвенція 1949 р., згідно з якою за партизанами визнається їх статус лише у тому разі, якщо їх очолює особа, відповідальна за

⁵⁶ ЦДАГО України. – Ф.319. – Оп.7. – Спр.55. – Арк.4.

своїх підлеглих, вони мають знаки розрізнення, відкрито носять зброю. Це – організований рух опору, що діє на власній території чи поза її межами, навіть коли вона окупована⁵⁷. Тобто, партизанський рух в УРСР повністю відповідав положенням відповідної Женевської конвенції.

Що ж стосується мільйонів українських патріотів, котрі підтримували партизанів, здійснювали саботаж політичних й економічних заходів окупаційних властей, то ще після закінчення війни їх справедливо відносили до категорії «учасників інших форм боротьби». Отже, зараховувати їх до партизанів, які зі зброєю в руках боролися з ворогом, – неправомірно.

Сподіваємося, що з урахуванням усього сказаного ситуація з чисельністю учасників збройної боротьби прояснилася. При цьому дуже важливо мати на увазі, що створити півмільйонну партизанську армію в Україні у 1941–1944 рр. практично було досить складно. По-перше, УРСР, на відміну від Білорусії, повністю була окупована лише в липні 1942 р., а тому майже все військовозобов'язане чоловіче населення встигли мобілізувати до Червоної армії або евакуювати з підприємствами у східні райони СРСР. По-друге, у самому УШПР вважали, що зростання кількості партизанів у північних та північно-західних районах республіки гальмувалося «відсутністю озброєння і боеприпасів»⁵⁸. По-третє, лише частина території України була придатна до розгортання й базування партизанських формувань. Це – північні та північно-західні регіони, що межували з Білорусією і РРФСР, де були великі лісові масиви, зокрема Сумська, Чернігівська, Київська й Житомирська області. Там створювалася більшість партизанських загонів та з'єднань республіки; звідти вони здійснювали рейди тилами ворога і знову поверталися туди на відпочинок. Така концентрація партизанських сил у прикордонних областях УРСР і БРСР викликала певне непорозуміння між представниками обох республік. Так, у донесенні начальника БШПР П.Калініна начальникові ЦШПР П.Пономаренку повідомлялося, що з листопада 1942 р. в південній частині Пінської області «дислокуються великі українські партизанські загони, у тому числі Ковпака, Сабурова, Мельникова, Федорова, Наумова та інші», котрі проводять мобілізацію білоруських чоловіків віком від 17 до 50 років⁵⁹. На думку керівників партизанського руху БРСР, концентрація українських формувань у південно-прип'ятській зоні привернула також увагу гітлерівського командування. 25 червня 1943 р. на їх ліквідацію було кинуте великі сили, а це зачіпало білоруських партизанів і мирне населення областей БРСР, що викликало з їх боку негативне ставлення до партизанських формувань з УРСР⁶⁰.

Зрозуміло, що дислокація партизанів у лісах південних областей Білорусії давала можливість маневрувати й ухилятися від прямих сутичок з переважаючими силами противника. На території України, крім її північної

⁵⁷ *Махоткин А.* Некоторые аспекты уточнения понятия «партизанская война» // Партизанское движение в Беларуси и его роль в разгроме фашистских захватчиков в 1941–1944 гг.: Мат. Междунар. науч.-практ. конф. (Минск, 25–26 июня 2009 г.). – Минск, 2009. – С.473–474.

⁵⁸ *Кентій А., Лозицький В.* Війна без пощади і милосердя... – С.223.

⁵⁹ Национальный архив Республики Беларусь. – Ф.1450. – Оп.1. – Д.2. – Л.107.

⁶⁰ Там же. – Ф.4. – Оп.33 а. – Д.286. – Л.206.

частини, таких сприятливих умов для базування партизанських формувань не було. Про це свідчить і «степовий рейд» кавалерійського партизанського з'єднання під командуванням М.Наумова, яке за наказом УШПР, рейдуючи у степах Південної і Центральної України, мало розгорнути там широкий партизанський рух. Але в березні 1943 р. з'єднання було блоковане противником у Голованівському лісі на Черкащині, обстріляне з повітря та з важкої артилерії. Партизани, зазнаючи втрат у живій силі, були змушені здійснити прорив на північ для виходу в Житомирську область⁶¹.

Таким чином, сучасний стан вивчення та осмислення історії партизанського руху в 1941–1944 рр., наявність не до кінця досліджених проблем і контраверсійність поглядів на них вимагають подальшої уваги з боку науковців. Зокрема, на думку автора, в першу чергу це стосується втрат у живій силі ворога від дій партизанських загонів. За даними начальника ЦШПР П.Пономаренка, радянські партизани в період війни знищили, полонили й поранили більше 1,6 млн солдатів та офіцерів німецької армії, нацистських чиновників і їх пособників⁶², у тому числі 468 тис. 682 особи – партизани УРСР.

Водночас, за даними дослідників із колишньої Німецької Демократичної Республіки, котрі опрацьовували документи вермахту, у боях із партизанами і підпіллями на території СРСР німці не дорахувалися 500 тис. військовослужбовців⁶³. Але, як свідчить історія війн та воєнних конфліктів усіх періодів і народів, кожна із ворогуючих сторін занижує власні й надмірно завищує втрати супротивника. Отже, істина може перебувати десь посередині. Тим більше треба мати на увазі, що обрахувати втрати ворога від дій партизанів із точністю до одиниць практично неможливо, адже особливості партизанської боротьби полягали в тому, що, як правило, її учасники раптово атакували, знищували певну кількість живої сили противника й таким же чином швидко відходили вглиб контрольованої ними території. Аналогічна тактика була і при здійсненні диверсій на залізницях. Тобто, часу та можливості на підрахунки втрат у живій силі противника у партизанів здебільшого не було. Але це вже тема окремого дослідження.

Що стосується дій радянських партизанів України на комунікаціях, то їх успіхи у цій ділянці боротьби незаперечні. Систематичні порушення оперативно-стратегічних перевезень німецьких військ та озброєння по території УРСР були вагомим внеском у розгром нацистів та вигнання їх із республіки. Радянське військово командування високо оцінювало й надавало велике значення диверсійній діяльності партизанів УРСР, контролювало та перевіряло її результативність. Адже недаремно зі 190 учасників руху опору на окупованій території СРСР, які отримали звання Героя Радянського Союзу, 95 були представниками УРСР, а двічі удостоєні цього звання лише командири українських радянських партизанських з'єднань – С.Ковпак та О.Федоров.

⁶¹ Україна партизанська 1941–1945... – С.64.

⁶² Пономаренко П.К. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских захватчиков 1941–1944. – Москва, 1986. – С.371.

⁶³ Кентій А., Лозицький В. Війна без пощади і милосердя... – С.15.

Власне, цей відступ від теми даної статті, на думку автора, був необхідний, оскільки партизанський рух – це яскравий приклад звитяжної боротьби кращих представників українського народу й інших національностей УРСР за свободу і незалежність від іноземних поневолювачів. Переконалий, що лише дотримуючись об'єктивності та правдивості у висвітленні героїчних сторінок власної історії, навіть у дрібницях, можна виховати молоді покоління, здатні бути патріотами України.

The article discusses the issue related to the total number of Soviet partisans of Ukraine in 1941–1945 on the basis of archival documents and scientific sources. Nowadays, this problem still has great disagreements in the writings of scientists-historians.

